

УДК 316.47:303.447.353.3

Ю. В. Середа, канд. соціол. наук

Інститут економіки та прогнозування НАН України

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ В УКРАЇНІ ТА ІНШИХ КРАЇНАХ ЄВРОПИ: ЛЕГІТИМНІСТЬ АГРЕГОВАНОГО КОНСТРУКТУ¹

У статті здійснено огляд основних підходів до розгляду та вимірювання соціального капіталу, а також проаналізована легітимність використання таких компонентів соціального капіталу, як довіра, громадська участь та неформальні комунікації як агрегованого конструкту. Аналіз здійснено на основі даних "Європейського соціального дослідження" (ESS) 2010 р. у п'яти контекстах: Україна, Росія, посткомуністичні країни – нові члени ЄС, країнах групи ЄС-12 та Скандинавія. Використовується методика конфірматорного факторного аналізу. Результати аналізу свідчать, що традиційні компоненти соціального капіталу є, скоріше, окремими складовими та мають аналізуватися окремо.

Ключові слова: соціальний капітал, довіра, громадська участь, неформальні мережі, конфірматорний факторний аналіз, порівняльні дослідження.

У контексті українського суспільства розвиток соціального капіталу часом розглядають як універсальні ліки для подолання інституційної кризи, вважаючи це необхідною умовою формування діалогу між владою та населенням, становлення громадянського суспільства та правової держави. Нестачу соціального капіталу в Україні пов'язують із широким загальним проблем: від занепаду демократії до росту нерівності та соціального виключення. Така всюдисущість концепту виходить з базової ідеї його формування як продукту соціальних взаємодій, що створюють соціальні мережі, стимулюють довіру, впливають на формування цінностей та норм і роблять суспільство консолідованим. Поряд із цим, соціальний капітал уособлює економічну та не економічну природу водночас, провокуючи дискусію щодо його дизайну як ресурсів особистості чи соціальних відносин.

Цю статтю присвячено огляду основних підходів до розгляду та вимірювання соціального капіталу, а також легітимності використання таких компо-

¹ Статтю підготовлено в межах проекту "Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України", виконаному згідно з цільовою комплексною програмою наукових досліджень НАН України "Модернізація українського суспільства і економіки в контексті викликів XXI століття" на підставі розпорядження Президії НАН України № 321 від 07.05.2012 р.

ментів соціального капіталу, як довіра, громадська участь та неформальні комунікації в агрегованому вигляді. *Мета* аналізу – пошук відповідей на такі запитання: "Як пов'язані між собою складові соціального капіталу в Україні?" та "Чи відрізняється український конструкт соціального капіталу від інших країн?".

Теорії соціального капіталу

Починаючи з 1980-х рр. наукова дискусія щодо поняття соціального капіталу налічує тисячі публікацій, які включали конкретизацію терміна, його структуру та способи вимірювання, доцільність застосування самого терміна "капітал" як ознаки економічної природи, а також позитивні та негативні функції соціального капіталу.

Роботи Дж. Коулмена, П. Бурдьє та Р. Патнема визначають три ключові концептуалізації соціального капіталу.

У розумінні Дж. Коулмена соціальний капітал не є приватним благом з економічної точки зору, оскільки його не можна відчужувати та не можна ним ділитися [1]. Він, скоріше, розглядає соціальний капітал як вид колективного блага, що з'являється спонтанно і збільшується з його використанням. Для Коулмена соціальний капітал проявляється в таких формах: зобов'язання та очікування; довіра; інформація, яку можна назвати і корисною, і сприятливою для соціального капіталу; норми і санкції, наприклад, ті, що перешкоджають злочинам; соціальна організація і соціальні мережі. Слабкий запас взаємних зобов'язань усередині суспільства може призвести до ерозії соціального капіталу. Стабільність соціальної структури, горизонтальні зв'язки в соціальних мережах, що сприяють рівності шансів, альтруїстична ідеологія та тісна співпраця між інститутами освіти та сім'ї, на думку Коулмена, є фундаментом для побудови соціального капіталу.

Натомість, у дослідженнях П. Бурдьє соціальний капітал описується, скоріше, як атрибут осіб та організацій, що є продуктом особистих зв'язків, а не як колективне благо, доступне кожному [3]. Він вбачає в соціальному капіталі соціально побудований об'єкт, що вимагає величезних зусиль для його створення і підтримки. Соціальний капітал, у цій концепції, є інвестиціями людини у відносини з іншими людьми, що забезпечують доступ до соціальних мереж. Це дружні, робочі і більш загальні контакти, що надають можливість використання інформації, якої інші не мають, можливість контролювати дії інших людей, не даючи можливості контролювати власні дії. Бурдьє визначає соціальний капітал як сукупність реальних і потенційних ресурсів, що пов'язані з володінням мережею більш-менш інституціоналізованих відносин взаємного знайомства і визнання, як приналежність до групи й ідентифікація як агентів, що об'єднані на основі постійних і корисних зв'язків. Обсяг капіталу залежить від об'єму соціальних зв'язків, які може мобілізувати окремий агент, а також об'єму капіталів, що належать кожному з тих, з ким має зв'язки окремий агент.

Р. Патнем визначає соціальний капітал як особливості соціальної організації, такі як мережі, норми і соціальна довіра, що сприяють координації та

співпраці на основі взаємної вигоди [4]. Для нього соціальний капітал є синонімом громадської участі, що формує кооперацію, з одного боку, на основі горизонтальної довіри між учасників руху, а з іншого – на основі вертикальної довіри, яка полягає у взаємозв'язку з органами державної влади на різних рівнях. Він погоджується з Бурдье всупереч Коулмену, що соціальний капітал необхідно створювати та підтримувати. Патнем підкреслює, що соціальний капітал не є індивідуальною власністю, а характеристикою групи чи суспільства, тим самим погоджуючись з Коулменом. Соціальні норми заохочують людей поступатися своїми особистими інтересами з метою вибору вигідної поведінки для спільноти. Так, Коулмен визнає, що вони можуть також негативно вплинути на суспільство: приєднання до певних дій може відбити в людей бажання брати участь в інших. Для Патнема соціальний капітал є соціальним капіталом тільки тоді, коли він формує позитивний ефект. Іншими словами, ті угоди та мережі, що формують клієнтарні відносини та сприяють поширенню корупційних зв'язків, на думку Патнема, не можуть визначатися як соціальний капітал.

Французький соціолог Томас Подер розглядає всі концептуалізації соціального капіталу крізь призму дихотомії "ресурси – відносини" [5]. Вибір того чи іншого полюса дихотомії визначає позицію дослідника у відповіді на запитання: що формує соціальний капітал та на якому рівні акумулюється соціальний капітал. Є вчені (наприклад, П. Бурдье), які розглядають соціальний капітал як ресурси, ідеї, інформацію, доступні тільки внаслідок конкретних відносин. Структура таких відносин, а саме агенти, частота й умови таких взаємодій, є основними характеристиками, що впливають на розподіл ресурсів, доступних для індивіда. Іншими словами, той, хто займає стратегічну позицію в соціальній мережі, має більше соціального капіталу, ніж інші. Другий підхід характеризує багатоманіття неформальних та формальних громадських організацій (його дотримуються Коулмен та Патнем, а також їх послідовники). Тут соціальний капітал міститься не в ресурсах, а в самих відносинах. Починаючи із взаємодії з друзями і до участі в роботі неурядових організацій чи політичних партій, соціальний капітал використовується для характеристики різноманітних способів взаємодій у таких комунікаціях. За таким підходом проблеми бідності, злочинності чи безробіття пов'язані з ступенем інвестиції суспільства в соціальний капітал. Повертаючись до "батьків-засновників" теорії соціального капіталу, можна сказати, що Патнем і Бурдье, маючи досить різні концепції, погоджуються, що формування соціального капіталу вимагає інвестицій, у той час як для Коулмена це неможливо, оскільки його створення не є інтенціональним. Разом з тим, для Коулмена і Патнема соціальний капітал прирівняний до характеристик групи, тоді як для Бурдье соціальний капітал є тим, що створює відмінності між людьми.

Зважаючи на комплексність терміна та наслідків цього, у домінуючій парадигмі прийнято розрізняти "зв'язуючий" (bonding) та "об'єднуючий"

(bridging) соціальний капітал. Така класифікація була запропонована Р. Патнемом на основі ідей дослідників соціальних мереж щодо різних типів соціальних зв'язків [4]. Так, зв'язуючий соціальний капітал формується всередині конкретної соціальної групи як соціальні взаємини між людьми одного віку, статі чи релігії, а об'єднуючий соціальний капітал дозволяє розвивати зв'язки між різними соціальними групами та мережами. Класифікація ґрунтується на ідеї Грановеттера щодо стійких і слабких зв'язків у соціальній мережі [6]. На його думку, ми можемо відрізнити стійкі відносини, які є, наприклад, серед індивідів з близькими характеристиками, від відносин зі знайомими. Слабкі зв'язки є найбільшим джерелом інформації, яка може сприяти соціальній мобільності суб'єкта, в той час як у мережі стійких зв'язків інформація, що в ній циркулює, найменшою мірою відрізняється від тієї, яку має кожних суб'єкт окремо. Стійкі зв'язки, або зв'язуючий соціальний капітал, створюють сильне почуття приналежності, яке може розвивати антагонізм проти не-членів групи. У цьому сенсі об'єднуючий соціальний капітал допомагає консолідувати суспільство. Об'єднуючий соціальний капітал, у першу чергу, ґрунтується на громадській участі, тоді як зв'язуючий соціальний капітал розкриває неформальні відносини та характеристики соціальної мережі (наприклад, щільність, частота спілкування тощо). Довіра може характеризувати обидва типи капіталів; різниця полягає в тому, що у випадку об'єднуючого соціального капіталу довіра є безособовою.

Вимірювання соціального капіталу

Абстрактність терміна "соціальний капітал" та наявність численних способів вимірювання соціального капіталу суттєво впливає на висновки щодо його ролі в соціально-економічному розвитку. Практично кожне дослідження соціального капіталу є окремою пропозицією на ринку його операціоналізації. Існує ряд причин, що зумовлюють відсутність єдиного уніфікованого індикатора для виміру соціального капіталу. По-перше, зважаючи на численні теоретичні концептуалізації поняття, визначення соціального капіталу є багатовимірним, включає різні рівні та одиниці аналізу. По-друге, жодне з доступних міжнародних порівняльних досліджень не було розроблено спеціально для вимірювання "соціального капіталу", внаслідок чого сучасні дослідники схильні використовувати агреговані індекси згідно з власними цілями та завданнями або аналізувати окремі компоненти соціального капіталу (наприклад, соціальна довіра, довіра до інститутів, участь у виборах, участь у протестних діях, волонтерство тощо).

Більшість сучасних дослідників соціального капіталу при його розгляді як на індивідуальному, так і агрегованому рівні спираються на бази даних досліджень "Європейські цінності", "Світові цінності" та "Європейське соціальне дослідження". Робота естонського соціолога Іва Партса містить один з найбільш систематичних оглядів індикаторів соціального капіталу, що доступні в таких базах даних (рис. 1) [7]. Він виділяє мережеві характеристики

як приналежність до формальних організацій та неформальну комунікацію; соціальну (міжособистісну) та інституційну довіру; соціальні норми, що включають ставлення до моралі та неправових практик і сприйняття громадянства; відчуття спільності; політичну участь як загальний інтерес до політики та участь у політичних діях. Варто зазначити, що зазначені індикатори не завжди відображені у всіх хвилях опитування, а отже інтегральні показники соціального капіталу можуть відрізнятися з методологічної точки зору. Іншим недоліком є те, що традиційні джерела даних, такі як ESS і WVS/EVS, включають індикатори соціального капіталу на індивідуальному рівні, що можуть бути агреговані на регіональному рівні або рівні країни, проте не на рівні групи (наприклад, соціальний капітал підприємств).

Рис. 1. Індикатори соціального капіталу в дослідженнях EVS/WVS та ESS

Джерело: систематизовано автором за матеріалами: Parts E. (2013). The dynamics and determinants of social capital in the European Union and Neighbouring Countries. IAREG – Intangible Assets and Regional Economic Growth, Working Paper WP5/01. Available at: <http://www.ub.edu/searchproject/wp-content/uploads/2013/01/WP-5.1.pdf>

Розглядаючи такі латентні конструкти, як довіра, відчуття спільності тощо, І. Парте доходить висновку, що кожна складова сама по собі є надійним індикатором, проте зв'язки між окремими компонентами соціального ка-

піталу суттєво відрізняються в залежності від країни, бази даних та рівня агрегації таких конструктів. Іншими словами, окремий аналіз довіри, громадської участі чи неформальних зв'язків з точки зору їх позитивних або негативних ефектів є більш коректним, ніж створення інтегрального індексу соціального капіталу.

У цілому, формальна та неформальна соціальна мережа, довіра та громадська (зокрема політична) участь створюють основне поле соціального капіталу в більшості досліджень. Компоненти "соціальні норми" та "відчуття спільності" включають надійність, громадську позицію, ставлення до норм порядку (наприклад, до покупки краденого, хабара тощо). Ряд учених стверджують, що такі індикатори особливо важливі для вимірювання соціального капіталу на агрегованому рівні [8–10]. Між тим, є точка зору, що такі характеристики є вторинними і скоріше стосуються підтримки існуючої системи соціального порядку, ніж є іманентною характеристикою соціального капіталу [11].

Світовий банк використовує спеціально розроблені запитальники, які враховують п'ять компонентів соціального капіталу: соціальні групи та мережі, довіра, колективна дія, соціальна інтеграція, інформація та комунікація [12]. Стосовно характеристик груп та мереж вчені Світового банку оцінюють щільність членства, різноманітність членів, ступінь демократичного функціонування, ступінь зв'язку з іншими групами. Показники довіри повторюють індикатори, що наявні в дослідженнях цінностей (EVS, WVS): соціальна довіра як довіра до незнайомих та довіра до інститутів, включаючи їх оцінку з позиції соціальної справедливості. Індикатори колективної дії включають волонтерство, а також участь у подіях місцевої спільноти. Індикатори соціальної інтеграції містять як загальні питання щодо сприйняття соціальної згуртованості, так і індивідуальний досвід соціального виключення, наприклад у контексті прийняття рішень або доступності певних послуг. Компонент "інформація та комунікація" вимірює доступність технічних засобів для комунікації усередині громади та за її межами – це доступність послуг пошти, телефонного зв'язку, ЗМІ та Інтернету. Отже, поточна система індикаторів Світового банку скоріше має соціологічний зміст, ніж економічний.

Загальна критика терміна з боку економістів полягає в тому, що наявні індикатори не завжди відображають характеристики капіталу, а саме уособлення трьох основних компонентів: виробництво – створення продукту внаслідок інвестицій у ресурси, які акумулюються; продуктивність – позитивні результати від використання капіталу; тривалість, тобто споживання не має бути одиничним актом, хоча тривале використання пов'язано зі знеціненням. Аналогічно до людського капіталу, в економічному розумінні соціальний капітал має відображати процес інвестування, а також пояснювати індивідуальний та агрегований ефект кооперації. З такої точки зору наявність економічних відносин є обов'язковою для створення соціального капіталу. Наприклад, іспанські економісти пропонують розраховувати соціальний капітал на основі

економічних показників [13]. Вони розглядають соціальний капітал як комбінацію витрат на інвестування в соціальний капітал, що вимірюється як робочий час, еквівалентний зусиллям, спрямованим на кооперацію, та очікувані переваги від інвестицій, що виражається в добробуті – середньому очікуваному доході, скорегованому щодо нерівності. Додатково використовуються індикатори довіри, граничних витрат на інвестиції в соціальний капітал, рівня виживаності соціального капіталу, часового періоду його функціонування в суспільстві. Співвідношення кількості кредитів до загальної кількості економічних транзакцій позначається як показник довіри, оскільки кредитні відносини здебільшого будуються на відносинах довіри. Людський капітал використовується як непрямий показник граничних витрат на інвестиції в соціальний капітал. Автори такої системи індикаторів припускають, що однаковий рівень освіти означає близьке сприйняття життя, подібне ставлення до норм, схожі цінності, що, у свою чергу, призводить до менших витрат на кооперацію. Стосовно темпів знецінення або рівня виживаності соціального капіталу за основу береться досвід безробіття та його тривалість як негативна подія, що може призводити до втрати довіри. Розмір соціальної мережі розуміється як кількість економічно активного населення, оскільки, як уже було зазначено, за економічним підходом економічні відносини є обов'язковою умовою створення соціального капіталу. Очікувана тривалість життя та середній вік населення використовуються як непрямі змінні часового періоду, впродовж якого індивід є членом суспільства та генерує соціальний капітал. На основі цієї методології створена база даних часових рядів соціального капіталу, яка включає 78 країн та охоплює період з 1970 по 2005 рр. Розрахунки по Україні доступні починаючи з 1995 р.

З розвитком комунікації через Інтернет набувають популярності методи вимірювання соціального капіталу у віртуальному просторі. Так, за допомогою спеціального програмного забезпечення та інформації з професійних (LinkedIn) або соціальних (Facebook, MySpace тощо) мереж, окремі дослідження спрямовані на визначення кількості зв'язків індивіда, його зустрічей з метою розширення мережі, а також доступності контактів з впливовими людьми [14].

Порівняльний аналіз соціального капіталу в Україні та інших країнах Європи

Важливим аспектом аналізу соціального капіталу є його порівняння в міжнародному контексті, зокрема зважаючи на різний рівень соціально-економічного розвитку порівнюваних країн. Численні порівняльні дослідження свідчать про значний розрив у рівні соціального капіталу між країнами в залежності від економічного розвитку і якості роботи громадських інститутів. Проблемним моментом таких досліджень є те, що вони рідко пояснюють, як співвідносяться різні компоненти соціального капіталу в різних контекстах. Основні висновки, як правило, спрямовані на розмір соціального капіталу та фактори, які можуть пояснити відмінності в наявності "великого" або "мало-

го" соціального капіталу, наприклад, характеристики країн або індивідуальні соціально-демографічні особливості. Недостатнє осмислення процесів взаємозв'язку між різними компонентами соціального капіталу не дозволяє відповісти на питання, як довіра в межах конкретної групи або довіра до людей у цілому конвертується в довіру до соціальних інститутів, чи взагалі відбувається така конвертація, яку роль має неформальна комунікація у формуванні легітимності інституційних норм та соціальної солідарності тощо.

Методика

Ми пропонуємо порівняльний аналіз таких компонентів соціального капіталу, як соціальна, інституційна довіра, громадська участь та участь у неформальних мережах у п'яти контекстах: Україна, Росія, посткомуністичні країни – нові члени ЄС², країнах групи ЄС-12³ і Скандинавія. До групи країн – нових членів ЄС увійшли Болгарія, Естонія, Литва, Польща, Словенія, Словаччина, Чехія, Хорватія та Угорщина, до країн групи ЄС-12 – Бельгія, Велика Британія, Греція, Іспанія, Італія, Нідерланди, Німеччина, Португалія та Франція. До групи скандинавських країн включено Швецію, Данію та Норвегію. Аналіз здійснено на основі даних "Європейського соціального дослідження" (ESS) 2010 р., перевагою якого є широка мережа індикаторів соціального капіталу, а недоліком – обмежена кількість країн. Так, у групі країн – нових членів ЄС відсутня інформація про Румунію, Латвію та Мальту, а в групі країн ЄС-12 – про Ірландію та Люксембург. Також у ESS 2010 р. немає інформації щодо Австрії – країни, яка приєдналася до ЄС у 1995 р. і зазвичай входить до групи ЄС-15. Слід також зазначити, що дослідження ESS включає Кіпр – країну, яка приєдналась до ЄС у травні 2004 р. і зазвичай включається до групи країн – нових членів ЄС. У цьому аналізі, Кіпр не входить до виокремленої групи країн – нових членів ЄС, оскільки всі країни цього блоку, наявні в ESS, об'єднані посткомуністичним минулим. Зважаючи, що попередні дослідження свідчать про вплив історичних процесів на формування соціального капіталу, ми вирішили не аналізувати Кіпр разом з посткомуністичними країнами – членами ЄС.

Порівняння України з Росією є цікавим з огляду на близьке історичне минуле у межах Радянського Союзу, подібні соціально-економічні проблеми та політичну дискусію щодо можливості об'єднання у межах Митного союзу. Різниця в особливостях соціального капіталу між старими та новими членами ЄС є доведеним фактом. Так, старі члени ЄС часто характеризуються як індивідуалістичні суспільства, а нові члени – як колективістські. Іншими словами, соціальний капітал у менш розвинених посткомуністичних суспільствах, що стали членами ЄС, частіше характеризується негативними явищами,

² Країни, що приєдналися до Європейського союзу після 2004 р.

³ Країни – члени Європейського Союзу на момент створення цього союзу в 1993 р. Данія аналізується окремо в межах Скандинавських країн.

такими як корупція і неефективне державне управління. Разом з тим, процеси євроінтеграції можуть зменшувати вплив подібних негативних явищ. Скандинавські країни традиційно характеризуються як соціальні держави, де рівень соціального капіталу, зокрема інституційної довіри та громадської участі, є дуже високим, навіть вищим за західноєвропейські демократії.

Послідовність нашого аналізу складається з декількох етапів. По-перше, здійснено описовий аналіз обраних індикаторів в Україні, Росії, країнах ЄС та Скандинавії. По-друге, за методикою конфірматорного факторного аналізу сконструйовані латентні фактори для кожної країни. Ми розглядаємо чотири компоненти соціального капіталу: "довіра до людей", "довіра до інститутів", "громадська участь" та "неформальні комунікації".

Перелік індикаторів для фактора "довіра до людей" включає запитання щодо вибору серед альтернатив "потрібно бути обережним чи більшості людей можна довіряти", "більшість людей будуть намагатися використати або ошукати мене чи більшість людей будуть намагатися поводити себе чесно та порядно", "люди, в основному, дбають про власний інтерес чи люди, в основному, намагаються допомагати іншим". Перелік індикаторів для фактора "довіра до інститутів" містить оцінки довіри парламентам, судово-правовій системі, міліції (поліції), політикам та політичним партіям. Перелік індикаторів для фактора "громадська участь" включає запитання щодо участі в будь-яких з таких колективних дій за останній рік: звернення до політиків, представників уряду чи місцевої влади, участь у роботі політичної партії або руху, участь у роботі громадських організацій або об'єднань, носіння політичної атрибутики (значки, стрічки, прапорці тощо) або розповсюдження агітаційних матеріалів, підписання петицій, участь у санкціонованих мітингах або демонстраціях, бойкотування яких-небудь промислових або продовольчих виробів. Перелік індикаторів для фактора "неформальні комунікації" – це частота зустрічей з друзями, родичами або колегами по роботі не в справах, самооцінки частоти спілкування з іншими людьми за своїм бажанням та для свого задоволення, а не по роботі, у порівнянні з іншими людьми аналогічного віку, частота користування Інтернетом або електронною поштою дома чи на роботі для особистих потреб (не для виконання службових завдань).

Обрані моделі відповідають таким критеріям якості: $RMSEA < 0.05$, $CFI, TLI > 0.97$. В умовах обмеженого об'єму звіту, послідовність вибору моделей не зазначається. Ми не наводимо факторні навантаження окремих індикаторів, оскільки первинна мета аналізу полягає не стільки в пошуку інструменту для вимірювання соціального капіталу, скільки в аналізі зв'язків між окремими конструктами (довірою, участю тощо). Між тим, усі латентні фактори були перевірені на узгодженість факторних навантажень та їх статистичну значущість. Хоча всі ці індикатори були релевантними для конструювання латентних факторів соціального капіталу по всіх країнах (факторні навантаження > 0.5), все ж були наявні відмінності у кореляції помилок.

Результати

Порівняння показників довіри в міжнародній перспективі свідчить, що в Україні, довіра до таких соціальних інститутів, як парламент, судово-правова система, міліція політичні партії, є значно меншою ніж, у Росії, так само як і в нових членах ЄС, а також суттєво поступається показникам країн з групи ЄС-12 і особливо Скандинавії. Ситуація із соціальною довірою інша (табл. 1). Так, показник довіри до людей у цілому є подібним до показників Росії та країн – нових членів ЄС, проте є суттєво меншим за показник ЄС-12 і скандинавських країн. Слід зазначити, що як у країнах – нових членах ЄС, так і інших країнах ЄС та Скандинавії міліція є соціальним інститутом, якому довіряють найбільше, навіть більше, ніж людям у цілому. В Україні ж і в Росії оцінки довіри до міліції є нижчими за показники соціальної довіри. Цікаво, що у всіх групах країн політики та політичні партії є інститутами, яким довіряють найменше, порівняно з іншими державними інститутами.

Таблиця 1

**Довіра до людей та інститутів в Україні
та інших країнах Європи, середні значення**

Індикатори довіри	Україна	Росія	Нові члени ЄС	ЄС-12	Скандинавія
Соціальна довіра (середні значення за шкалою від 0 до 10)					
0 балів – потрібно бути обережним... 10 балів – більшості людей можна довіряти	4,2	4,2	4,4	5,0	6,6
0 балів – більшість людей будуть намагатися використати або ошукати мене... 10 балів – більшість людей будуть намагатися поводити себе чесно та порядно	4,6	5,1	5,0	5,6	6,9
0 балів – люди, в основному, дбають про власний інтерес... 10 балів – люди, в основному, намагаються допомагати іншим	3,9	4,3	4,1	5,1	6,1
<i>Соціальна довіра в цілому</i>	4,2	4,5	4,5	5,2	6,5
Інституційна довіра (0 – "зовсім не довіряють"... 10 – "повністю довіряють", середні значення)					
Довіра парламенту	2,0	3,6	3,3	4,2	6,1
Довіра судово-правовій системі	2,3	3,8	4,0	5,2	6,8
Довіра міліції (поліції)	2,5	3,5	5,0	6,4	7,2
Довіра політикам	1,9	3,0	2,6	3,3	5,0
Довіра політичним партіям	2,0	3,1	2,6	3,3	5,1
<i>Інституційна довіра в цілому</i>	2,1	3,4	3,5	4,5	6,0

Джерело: "Європейське соціальне дослідження", 2010 р., розрахунки автора.

Розрив між соціальною та інституційною довірою не є суто українським феноменом. Так, і в Росії, і в країнах – нових членах ЄС у середньому людям довіряють більше, ніж інститутам. Разом з тим, у Скандинавських країнах такий розрив є мінімальним.

Обрані індикатори громадської участі демонструють активність населення впродовж року, коли здійснювалося опитування. У такому формулюванні можливо оцінити реальну активність на відміну від "паперового" членства. Такі прояви громадської участі, як звернення до політиків, представників уряду чи місцевої влади приблизно однаково поширені в Україні та Росії: 7% та 8% відповідно (табл. 2). Дещо більшим є середній показник по країнах – нових членах ЄС (10%). Разом з тим, порівняно з Україною, у країнах групи ЄС-12 удвічі більша частка осіб, які повідомили, що зверталися до політиків, представників уряду чи місцевої влади, а в Скандинавських країнах – у 2,5 разу більше. Політична участь є досить низькою у всіх групах країн. Разом з тим, дещо відрізняється Росія: якщо в Україні та інших групах країн, включаючи Скандинавію, відсоток осіб, що брали участь у роботі політичної партії або руху, становить 3–4%, то в Росії таких 6%. Суттєвою є різниця за рівнем залучення до роботи в громадських організаціях. В Україні тільки 2% брали участь у роботі таких об'єднань у році проведення опитування; тобто це ті люди, яких можна вважати активними членами громадських організацій. У Росії та країнах – нових членах ЄС таких дещо більше: 5 і 6% відповідно. ЄС-12 і Скандинавія суттєво відрізняються від решти країн, демонструючи значно вищий рівень залучення населення до роботи на базі громадських організацій. Щодо розповсюдження агітаційних матеріалів, то тут Україна, як і нові та старі члени ЄС, приблизно однакові: 4–6% носили політичну атрибутику (значки, стрічки, прапорці тощо) або розповсюджували агітаційні матеріали. У групі скандинавських країн майже кожний п'ятий (19%) брав участь у такій діяльності. Частка осіб, які підписували петиції, є найнижчою в Україні (4%), у Росії таких – 7%, у країнах – нових членах ЄС – 12%. А в ЄС-12 уже понад чверть (26%) повідомили про такий вид громадської участі, у групі скандинавських країн – більше третини (35%).

Щодо участі в санкціонованих мітингах або демонстраціях, тут розрив між країнами не є таким значним. Приблизно 3–5% брали участь у мітингах та демонстраціях в Україні, Росії та інших посткомуністичних країнах, що є новими членами ЄС, а в країнах групи ЄС-12 і Скандинавії таких 7–8%. Бойкот як форма громадської участі є більш популярним у ЄС-12 (19%) та в групі скандинавських країн (28%). У Росії та Україні тільки 2% повідомили про досвід бойкоту, а середній показник по країнах – нових членах ЄС – 6%. Якщо оцінювати рівень залучення населення країн до будь-яких з перелічених дій як узагальнений індикатор громадської участі, то в Україні тільки 16% мали такий досвід. Такий відсоток є дещо меншим за російський показ-

ник (19%) та суттєво поступається країнам – новим членам ЄС (24%), ЄС-12 (47%) та Скандинавії (67%).

Таблиця 2

Окремі показники громадської участі в Україні та інших країнах Європи, %

За останній рік	Україна	Росія	Нові члени ЄС	ЄС-12	Скандинавія
% осіб, що зверталися до політиків, представників уряду чи місцевої влади	7,4	8,0	9,6	14,1	18,0
% осіб, що брали участь у роботі політичної партії або руху	3,8	5,8	2,5	3,8	4,2
% осіб, що брали участь у роботі інших громадських організаціях або об'єднаннях	2,1	4,7	6,2	16,6	27,4
% осіб, що носили політичну атрибутику (значки, стрічки, прапорці тощо) або розповсюджували агітаційні матеріали	5,2	3,3	4,2	6,0	18,6
% осіб, що підписували петиції	3,7	6,6	11,8	26,2	34,8
% осіб, що брали участь у санкціонованих мітингах або демонстраціях	4,7	3,6	3,0	8,0	6,9
% осіб, що бойкотували які-небудь промислові або продовольчі продукти	2,2	2,4	6,1	19,4	27,9
% осіб, що брали участь у будь-яких з перелічених вище дій	15,7	19,1	23,7	46,8	65,8

Джерело: "Європейське соціальне дослідження", 2010 р., розрахунки автора.

Важливість неформальних мереж часто розглядають як активність комунікації поза роботою чи формальними об'єднаннями (табл. 3). В Україні та Росії приблизно однакова частка опитаних (понад третину) повідомили, що зазвичай декілька разів на тиждень або частіше просто, не в справах, зустрічаються з друзями, родичами або колегами по роботі. Середній показник по країнах – нових членах ЄС дещо нижчий – 30%, проте теж близько третини. У країнах груп ЄС-12 та Скандинавії часті неформальні комунікації є більш поширеними, ніж в інших країнах, що аналізуються.

Таблиця 3

**Окремі показники неформальної комунікації в Україні
та інших країнах Європи, %**

	Україна	Росія	Нові члени ЄС	ЄС-12	Скандинавія
% осіб, що декілька разів на тиждень або частіше просто, не в справах, зустрічаються з друзями, родичами або колегами по роботі	37,0	34,8	30,2	47,4	58,4
% осіб, які вважають, що вони частіше, ніж більшість, спілкуються з людьми за своїм бажанням та для свого задоволення, а не по роботі, у порівнянні з іншими людьми аналогічного віку	22,3	13,6	13,2	16,0	21,8
% осіб, які щодня користуються Інтернетом або електронною поштою вдома чи на роботі для особистих потреб (не для виконання службових завдань)	37,4	53,0	52,9	55,8	72,2

Джерело: "Європейське соціальне дослідження", 2010 р., розрахунки автора.

Разом з тим, розподіл самооцінок щодо частоти спілкування відрізняється від реальної активності. Наприклад, у Скандинавії в 1,5 разу більша частка осіб повідомили, що декілька разів на тиждень або частіше просто, не в справах, зустрічаються з друзями, родичами або колегами по роботі, порівняно з Україною, а частки осіб, які вважають, що вони частіше, ніж більшість, спілкуються з людьми за своїм бажанням та для свого задоволення, а не по роботі, у порівнянні з іншими людьми аналогічного віку є приблизно однаковими. Це свідчить про різне розуміння активності в межах неформальної комунікації, зокрема її частоти в різних країнах. Інтернет-комунікація розкриває віртуальні мережі населення. Україна суттєво поступається за частотою неформальної інтернет-комунікації як Росії, так і країнам ЄС, а особливо – Скандинавії. Якщо відмінності з країнами ЄС та Скандинавії логічно пояснити різним рівнем доступності Інтернету як ресурсу, то відмінності з Росією є неочікуваними.

Українці, які довіряють людям у цілому, в середньому схильні також довіряти соціальним інститутам; разом з тим, кореляція є слабкою⁴ ($r=0,30$), що свідчить про розрив між такими видами довіри (табл. 4). Тільки 9% загальної дисперсії в довірі до інститутів можна пояснити довірою до людей,

⁴ Оцінюючи силу зв'язку, ми використовуємо емпіричне правило, що рекомендується у більшості статистичних джерел:

≥0,70 – сильна кореляція;

0,50–0,69 – помірна кореляція;

0,30–0,49 – слабка кореляція;

≤0,29 – дуже слабка кореляція.

Таблиця 4

Кореляційні зв'язки між латентними факторами "довіра до людей", "довіра до інститутів", "Громадська участь" та "неформальні комунікації" у країнах Європи (кореляції Пірсона)*

	Нові члени ЄС										ЄС-12						Скандинавські країни						
	Україна	Росія	Болгарія	Естонія	Литва	Польща	Словаччина	Словенія	Угорщина	Хорватія	Чехія	Бельгія	Велика Британія	Греція	Іспанія	Італія	Нідерланди	Німеччина	Португалія	Франція	Данія	Норвегія	Швеція
Довіра до людей ~																							
Довіра до інститутів	0,30	0,35	0,40	0,50	0,44	0,46	0,29	0,49	0,46	0,27	0,43	0,58	0,53	0,41	0,40	0,33	0,57	0,51	0,46	0,50	0,45	0,51	0,49
Громадська участь	-	-	0,12	-	-	0,24	0,17	-	-	-	0,24	0,18	0,12	0,11	0,20	0,19	0,21	0,14	0,14	0,14	0,10	0,11	0,17
Неформальні комунікації	0,15	0,18	-	0,09	0,15	0,17	0,21	0,22	0,18	0,15	0,20	0,31	0,14	0,27	0,25	0,27	0,33	0,25	-	0,31	0,18	0,12	0,25
Довіра до інститутів ~																							
Громадська участь	0,24	-	0,20	0,16	0,16	-	-	0,22	-	0,14	0,15	0,28	0,12	-	-	-	0,20	0,12	-	-	-	0,09	-
Неформальні комунікації	-	0,14	-	0,26	0,16	-	0,17	0,16	0,10	-	0,14	0,19	0,17	-	-	-	0,33	0,22	0,11	-	0,25	0,17	0,14
Громадська участь ~																							
Неформальні комунікації	-	-	-	0,45	-	0,38	0,33	0,37	0,28	0,41	0,30	0,42	0,18	0,41	0,56	0,43	0,73	0,41	0,53	0,55	0,56	0,32	0,61

* Латентні фактори сконструйовані шляхом конфірматорного факторного аналізу для кожної країни на основі даних ESS 2010 р.

Подібна слабка кореляція також спостерігаються в Росії. У Словаччині, Італії та Хорватії кореляційні коефіцієнти ще менші, що свідчить про те, що довіра до людей практично не є джерелом довіри до інститутів у цих країнах. У цілому, зв'язок між довірою до людей та довірою до інститутів є сильнішим у країнах ЄС та Скандинавії, помірні коефіцієнти кореляції ($r \geq 0,5$) спостерігаються в Естонії, Бельгії, Великій Британії, Нідерландах, Німеччині, Франції та Норвегії. У цих країнах довіра до людей пояснює понад 25% дисперсії в довірі до інститутів, тобто ті, що мають високу довіру до людей, зазвичай мають більшу довіру до державних інститутів.

Зв'язок між громадською участю та довірою до людей відсутній у більшості країн – нових членів ЄС, а також у Росії та Україні, а в ЄС-12 та Скандинавії такий зв'язок є дуже слабким. Іншими словами, ми не можемо зробити висновок, що люди, які активні в громадському житті, схильні також проявляти більшу соціальну довіру. Наявність кореляційного зв'язку (хоча й слабого) між громадською участю та інституційною довірою в Україні дозволяє припустити, що активна участь у колективних діях, спрямованих на благо суспільства, може бути джерелом зростання довіри до соціальних інститутів. Слід зазначити, що з 12 країн групи старих членів ЄС та Скандинавії в семи такий зв'язок взагалі відсутній, що ставить під сумнів тезу Патнема про розвиток інституційної довіри в процесі громадської участі.

Ні в Україні, ні в Росії не виявлено зв'язку між активністю неформальної комунікації та громадською участю, хоча в більшості країн групи ЄС-12 та Скандинавії (10 з 12) активність у неформальній комунікації характеризує від 17 до 53% дисперсії в громадській участі. Вочевидь, у цих країнах люди, які часто спілкуються з друзями, родичами або колегами у неформальному просторі, також схильні мати більш активну громадську позицію.

Висновки

Традиційні компоненти соціального капіталу є скоріше окремими складовими, ніж єдиним конструктом. Соціальний капітал не може бути зведений виключно до довіри або членства в громадських організаціях. Аналіз кореляційних зв'язків між окремими компонентами соціального капіталу свідчить, що якщо одна людина довіряє іншим, то це не означає, що ця особа також є соціально активною у термінах формальної чи неформальної комунікації. В Україні слабкі позитивні кореляційні зв'язки характеризують соціальну й інституційну довіру, інституційну довіру і громадську участь, а також довіру до людей і неформальні комунікації. У практичному сенсі взаємодія між окремими компонентами соціального капіталу може розглядатися як інструмент непрямого впливу. Так, сприяння громадській участі може бути джерелом росту довіри в українському суспільстві.

1. *Coleman J.* Social capital in the creation of human capital // *The American Journal of Sociology*. – 1988. – № 94 (Supplement). – P. 95–120.
2. *Coleman J.* *Foundations of Social Theory* / J. Coleman. – Cambridge, MA and London, England : The Belknap Press of Harvard University Press, 1990. – 1014 p.
3. *Bourdieu P.* The Forms of Capital / P. Bourdieu // *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* / in Richardson, John G., ed. – New York : Greenwood, 1986. – P. 241–258.
4. *Putnam R.* Bowling alone: America's declining social capital / R. Putnam // *Journal of Democracy*. – 1995. – 6(1). – 65–78.
5. *Poder T.G.* What is Really Social Capital? A Critical Review / T.G. Poder // *The American Sociologist*. – 2011. – № 42. – P. 341–367.
6. *Granovetter M.* The strength of weak ties / M. Granovetter // *The American Journal of Sociology*, 1973. – № 78(6). – P. 1360–1380.
7. *Parts E.* The dynamics and determinants of social capital in the European Union and Neighbouring Countries [Електронний ресурс] / *E. Parts* // IAREG – Intangible Assets and Regional Economic Growth, Working Paper WP5/01 (2013). – Режим доступу : <<http://www.ub.edu/searchproject/wp-content/uploads/2013/01/WP-5.1.pdf>>.
8. *Knack S.* Does social capital have an economic payoff? A cross-country investigation / Knack S., Keefer P. // *Quarterly Journal of Economics*. – 1997:112. – P. 1251–1288.
9. *Schaik T.* Social capital in the European Values Study Surveys / T. Schaik // OECD-ONS International Conference on Social Capital Measurement, London, September, 2002. – P. 25–27.
10. Social Capital in transition: a first look at the evidence [Електронний ресурс] / Raiser M., Haerpfer C., Noworthy T., Wallace C. ; European bank for Reconstruction and Development. – Working Paper, 2001. – 61 WEB .– Режим доступу : <<http://www.ebrd.com/downloads/research/economics/workingpapers/wp0061.pdf>>.
11. Voicu B. Social capital: bonding or bridging Europe? [Електронний ресурс] / Horațiu Rusu, Bogdan Voicu, eds. // *EU Integration Process from EAST to EAST: Civil Society and Ethnic Minorities in a Changing World*. – Sibiu : Psihomedica, 2005. – Режим доступу : <<http://www.iccv.ro/valori/texte/bogdan%20-%20b&b%20sc.pdf>>.
12. The initiative on defining, monitoring and measuring social capital [Електронний ресурс] / World Bank // Social Capital Initiative, Working Paper. – 1998. – No. 1. – Режим доступу : <<http://siteresources.worldbank.org/INTSOCIALCAPITAL/Resources/Social-Capital-Initiative-Working-Paper-Series/SCI-WPS-01.pdf>>.
13. Measuring of social capital and growth [Електронний ресурс] / García F.P., Martínez L.S., Santalucia V.M., Radoselovics J.F. // *An Economic Methodology*, BBVA Foundation, 2006. – Режим доступу : <http://www.fbbva.es/TLFU/dat/DT_2006_04.pdf>.

14. *Shah D.V.* "Connecting" and "disconnecting" with civic life: Patterns of Internet use and the production of social capital / *Shah D.V., Kwak N., Holbert R.L.* // *Political Communication*, 2001. – № 18(2). – P. 141–162.

Отримано 14.11.13

Ю. В. Серета, канд. соціол. наук

СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ В УКРАИНЕ И ДРУГИХ СТРАНАХ ЕВРОПЫ: ЛЕГИТИМНОСТЬ АГРЕГИРОВАННОГО КОНСТРУКТА

В статье осуществлен обзор основных подходов к рассмотрению и измерению социального капитала, а также проанализирована легитимность использования таких компонентов социального капитала, как доверие, гражданское участие и неформальные коммуникации как агрегированного конструкта. Анализ выполнен на основе данных "Европейского социального исследования" (ESS) 2010 г. в пяти контекстах: Украина, Россия, посткоммунистические страны – новые члены ЕС, страны группы ЕС-12 и Скандинавия. Используется методика конфирматорного факторного анализа. Результаты анализа свидетельствуют, что традиционные компоненты социального капитала являются скорее отдельными составляющими и должны анализироваться отдельно.

Ключевые слова: социальный капитал, доверие, гражданское участие, неформальные сети, конфирматорный факторный анализ, сравнительные исследования.

Y. Sereda PhD (Sociology),

Institute for Economics and Forecasting, Ukrainian National Academy of Sciences

SOCIAL CAPITAL IN UKRAINE AND OTHER EUROPEAN COUNTRIES: THE LEGITIMACY OF AN AGGREGATED CONSTRUCT

The paper presents a review of the main approaches in social capital conceptualization and measurement, as well as examines the legitimacy of the aggregated usage of trust, civic participation and informal communication as a measure of social capital. The analysis is based on "European Social Survey" (ESS-2010) in five contexts: Ukraine, Russia, post-communist countries – new EU member states, countries of EU-12 and Scandinavia. Confirmatory factor analysis is implemented. Results suggest that traditional components of social capital are more likely to be separate parts and should be analyzed distinctly.

Keywords: social capital, trust, civic participation, informal networks, confirmatory factor analysis, comparative studies.